

Straatsburg, 22 oktober 2003

DGIV/EDU/CIT (2003) 29

**VORMING VOOR DEMOCRATISCH
BURGERSCHAP
2001-2004**

**OP WEG NAAR GEMEENSCHAPPELIJKE
INTERPRETATIES**

**GLOSSARIUM:
VORMING VOOR DEMOCRATISCH
BURGERSCHAP**

Karen O'Shea

Dankwoord

De auteur is een woord van dank verschuldigd aan al degenen die een bijdrage hebben geleverd aan de documenten van de Raad van Europa, waarop dit glossarium gebaseerd is. Te noemen zijn hier auteurs, wetenschappers, deelnemers aan seminars en conferenties en medewerkers van de Raad van Europa. Zonder hun discussies en ideeën zou dit glossarium nooit tot stand zijn gekomen.

De auteur hoopt dat de termen in dit glossarium een adequaat beeld geven van de ideeën die in tal van rapporten en studies verwoord zijn en als zodanig een afspiegeling vormen van het gedachtegoed dat bij de Raad van Europa leeft. De documenten die bij het opstellen van dit glossarium gebruikt zijn, staan in de bibliografie vermeld.

INHOUD

Samenvatting

Inleiding 5

Deel I: Kernbegrippen 7

Burger/Burgerschap	Diversiteit
Proefterreinen voor democratisch burgerschap	Economische en sociale rechten
Burgerrechten en politieke rechten	Vorming voor democratisch burgerschap
Culturele rechten	Gelijkheid
Democratie/democratisch	Mensenrechten

Deel II: Processen en werkwijzen 13

Handelen	Levenslang leren
Actief leren	Reflecteren
Coöperatief leren	Onderzoek
Kritisch analyseren	Opleidingen voor onderwijsgeevenden en anderen die op educatief gebied werkzaam zijn
Curriculumontwikkeling	
Evalueren	
De lerende als middelpunt	

Deel III: Resultaten 19

Affectieve resultaten	Verantwoordelijkheid
Cognitieve resultaten	Maatschappelijke samenhang
Participatie	Solidariteit
Positieve vrede	Duurzame ontwikkeling
Pragmatische resultaten of resultaten op het niveau van het handelen	

Bibliografie 23

Samenvatting

Vorming voor democratisch burgerschap is een thema dat bij de Raad van Europa en de afzonderlijke lidstaten een vooraanstaande plaats en veel betekenis heeft gekregen. Hierdoor is een brede discussie op gang gekomen en zijn tal van nieuwe partners bij het thema betrokken geraakt. Een groot aantal van die nieuwe partners speelt een belangrijke rol bij de bevordering van het beleid dat op de vorming voor democratisch burgerschap gericht is. Sommigen van hen zijn niet zo vertrouwd met de nuances in het grote aantal termen dat gewoonlijk bij discussies en debatten over vorming voor democratisch burgerschap gehanteerd wordt. Doel van het glossarium is dan ook om hulp te bieden bij de bevordering van het beleid ten aanzien van de vorming voor democratisch burgerschap in de lidstaten.

We hebben niet alle termen op het gebied van de vorming voor democratisch burgerschap in dit glossarium kunnen opnemen. Geselecteerd zijn termen die een beeld geven van de huidige ideeën die in een aantal documenten van de Raad van Europa ontvouwd zijn. Van die termen worden geen vast omlijnde definities gegeven, maar veeleer korte beschrijvingen waarbij het verband met de vorming voor democratisch burgerschap toegelicht wordt.

Het glossarium bevat eenendertig termen en is onderverdeeld in drie hoofdstukken, namelijk:

- Kernbegrippen
- Processen en werkwijzen bij de vorming voor democratisch burgerschap
- Resultaten van de vorming voor democratisch burgerschap.

Met dit glossarium willen we de lezer een inleiding geven en wegwijs maken in de belangrijkste termen op het gebied van de vorming voor democratisch burgerschap.

1. Inleiding

Achtergrond

Doel van het eerste project op het gebied van de vorming voor democratisch burgerschap (1997-2000) was om de begrippen en werkwijzen die op dit gebied gehanteerd worden door middel van onderzoek, conferenties en ondersteunende proefterreinen voor democratisch burgerschap te verkennen. In het verlengde van het succes van dit project is in 2001 het startsein gegeven voor een tweede project, dat tot 2004 zal lopen. In dit tweede project is beleidsontwikkeling als eerste prioriteit aangewezen en in dit verband is momenteel een aantal werkzaamheden gaande.

In 2001 is een eerste internationaal seminar over het beleid en de regelgeving met betrekking tot de vorming voor democratisch burgerschap georganiseerd en is door de benoeming van nationale coördinatoren in de lidstaten belangrijke vooruitgang geboekt. Binnenkort zullen voorts twee belangrijke studies verschijnen, namelijk 'All-European Study on Policies for EDC', en 'The Common Framework on EDC Policies'.

Zoals hierboven reeds gezegd is, is in het kader van het eerste project een verkenning gemaakt van de begrippen en werkwijzen die van cruciaal belang zijn voor de vorming voor democratisch burgerschap. In de looptijd van het project is een aantal belangrijke documenten gepubliceerd, waarvan het merendeel in de bibliografie opgenomen is. Toen het zwaartepunt in de werkzaamheden meer in de richting van de beleidsvorming verschoof, bleek evenwel dat er behoefte aan een glossarium was.

Doel

Het overkoepelende doel van het glossarium is beleidsmakers en mensen in het veld hulp te bieden bij de bevordering van de vorming voor democratisch burgerschap in de lidstaten. Het glossarium:

- verschaft de lezer inzicht in de belangrijkste termen die met de vorming voor democratisch burgerschap verband houden;
- besteedt aandacht aan drie buitengewoon belangrijke velden, namelijk (a) kernbegrippen, (b) processen en werkwijzen en (c) resultaten en wijst de lezer zo de weg door de vorming voor democratisch burgerschap;
- ondersteunt het proces waardoor de lidstaten tot gemeenschappelijke interpretaties op het gebied van de vorming voor democratisch burgerschap kunnen komen.

In het glossarium wordt aandacht besteed aan eenendertig belangrijke ideeën, die in discussiedocumenten, rapporten en onderzoeken van de Raad van Europa verwoord zijn. De lezer dient evenwel in het oog te houden dat de toelichtingen bij de termen geen definitief karakter hebben, maar een beeld trachten te geven van de ideeën die momenteel leven.

Opbouw

Het glossarium is als volgt opgebouwd:

Deel I: De kernbegrippen. In dit deel wordt de vorming voor democratisch burgerschap verkend aan de hand van een aantal termen zoals ‘burgerschap’, ‘burgerrechten en politieke rechten’ en ‘mensenrechten’.

Deel II: Processen en werkwijzen. Aan de hand van een verkenning van termen als ‘levenslang leren’, ‘actief leren’, ‘coöperatief leren’ en ‘kritisch analyseren’ wordt in dit deel een beeld gegeven van de processen en werkwijzen op het gebied van de vorming voor democratisch burgerschap.

Deel III: Resultaten van de vorming voor democratisch burgerschap. Aan de hand van termen als ‘cognitieve competenties’, ‘participatie’, ‘verantwoordelijkheid’ en ‘solidariteit’ wordt hier een verkenning gemaakt van dat wat vorming voor democratisch burgerschap uiteindelijk oplevert.

Bibliografie. De bibliografie aan het eind van het glossarium bevat de documenten, waaraan de behandelde termen en ideeën ontleend zijn.

Deel I: Kernbegrippen

In het streven om op het gebied van de vorming voor democratisch burgerschap tot gemeenschappelijke interpretaties te komen, wordt hier een algemene beschrijving van een aantal termen gegeven waarop het driedelige begrip ‘vorming voor democratisch burgerschap’ stoelt. Aan de orde komen:

- Burger/Burgerschap
- Proefterreinen voor democratische burgerschap
- Burgerrechten en politieke rechten
- Culturele rechten
- Democratie/democratisch
- Diversiteit
- Economische en sociale rechten
- Vorming voor democratisch burgerschap
- Gelijkheid
- Mensenrechten

Burger/ burger- schap

Bij de Raad van Europa wordt hoe langer, hoe meer ingezien dat termen als ‘burger’ en ‘burgerschap’ niet eens en voor altijd vaststaan, noch op één enkele wijze te definiëren zijn.

In het kader van de vorming voor democratisch burgerschap kan de term burger in het algemeen beschreven worden *‘als iemand die met anderen deel uitmaakt van een samenleving’*. Hiermee wordt niet gezegd dat het idee dat mensen staatsburger van een land zijn niet langer relevant of van toepassing zou zijn. Er is evenwel behoefte aan een ruimere interpretatie van het begrip “burger”, daar de staat niet langer de enig bron van gezag is.

Vanuit die bredere interpretatie van het begrip ‘burger’ en het begrip ‘burgerschap’ ontstaat er potentieel een *nieuw model voor het verkennen van de vraag hoe we met elkaar leven*. Het punt is dat over de grenzen van de ‘nationale staat’ heen moet worden gestapt en over moet worden geschakeld op het begrip ‘gemeenschap’, dat naar de lokale, nationale, regionale en internationale contexten verwijst waarin een ieder leeft.

In deze interpretatie verwijzen de begrippen ‘burger’ en ‘burgerschap’ ook naar een bepaalde *‘status’* en *‘rol’*. De begrippen ‘burger’ en ‘burgerschap’ hebben ook te maken met zaken als rechten en plichten, maar ook met ideeën als gelijkheid, diversiteit en sociale rechtvaardigheid. ‘Burgerschap’ kan niet langer alleen worden vastgemaakt aan het mogen uitbrengen van een stem. Burgerschap houdt ook het hele **scala aan handelingen** in, waardoor iemand invloed uitoefent op het leven van een gemeenschap (plaatselijk, nationaal, regionaal of internationaal).

Als zodanig vereist burgerschap een **openbare ruimte**, waarin mensen gezamenlijk kunnen handelen.

Proefterreinen voor democratisch burgerschap

Een proefterrein voor democratisch burgerschap is de term voor een *nieuwe of vernieuwende vorm van democratisch leven*. Bij deze proefterreinen gaat het om projecten die modern democratisch burgerschap van onder af aan gestalte beogen te geven en daarbij van de beginselen van het democratisch burgerschap uitgaan.

In het kader van een proefterrein voor democratisch burgerschap kan in een bepaalde plaats, in een aantal regio's of zelfs in een heel land aan een *aantal soortgelijke projecten* worden gewerkt.

Bij dit soort proefterreinen zijn *verscheidene spelers betrokken. In het kader van de proefterreinen voor democratisch burgerschap, die onder toezicht van de deelnemers zelf staan, worden verschillende participatievormen uitgetest, wordt uitsluiting bestreden en wordt aan maatschappelijke veranderingen gewerkt*. De proefterreinen zijn gebaseerd op de waarden en democratische processen, die ze zelf trachten te bevorderen en te consolideren.

Burgerrechten en politieke rechten

Burgerrechten en politieke rechten hebben in hoofdzaak te maken met *de vrijheden en rechten die een ieder heeft en door de staat verplicht moeten worden nagekomen*.

Onder deze rechten, die vaak als de 'eerste generatie' mensenrechten worden beschouwd, vallen het recht op persoonlijke vrijheid en veiligheid, het recht op een eerlijk proces, het recht om onschuldig te worden geacht tot het tegendeel bewezen is, het recht om in het huwelijk te mogen treden, en het recht op deelname aan het openbare leven. Ook het verbod op martelingen en andere wrede en onmenselijke behandelingen, slavernij en dwangarbeid valt hieronder.

De burgerrechten en politieke rechten zijn vastgelegd in het Internationaal Verdrag inzake Burgerrechten en Politieke Rechten, dat in 1966 door de Algemene Vergadering van de Verenigde Naties aangenomen is.

Culturele rechten

In het kader van de vorming voor democratisch burgerschap verwijst het begrip 'culturele rechten' in het algemeen naar *vraagstukken die met 'identiteit' te maken hebben*. Onder die vraagstukken valt het volgende: taal en alles wat daarmee te maken

heeft, het deel uitmaken van groepen, gemeenschappen, en volkeren, en kwesties die verband houden met het culturele erfgoed.

Het idee dat mensen ‘culturele rechten’ hebben, is vandaag de dag een van de meest uitdagende discussiepunten op het gebied van de mensenrechten. Hoewel algemeen aanvaard wordt dat onze samenlevingen een multicultureel karakter hebben, wordt nog steeds naar wegen gezocht waarmee aan dit feit politiek en juridisch gezien een invulling kan worden gegeven (hoe moeten deze rechten omschreven worden, aan wie moeten culturele rechten worden toegekend, enz.?).

Democratie/ democratisch

Democratie staat voor een *bepaalde wijze van samenleven in een gemeenschap*. In een democratie is het van groot belang dat er bij vraagstukken of problemen *een keuze kan worden gemaakt uit verschillende oplossingen* en dat mensen die keuzes vrij kunnen maken.

In deze interpretatie van democratie komt naar voren dat er vandaag de dag andere accenten worden gelegd. De traditionele interpretatie van democratie als bestuursvorm en als politiek systeem, waarin de burgers alleen door het uitbrengen van hun stem invloed kunnen uitoefenen, heeft plaats gemaakt voor het idee van participatie en participatieve democratie.

In de vorming voor democratisch burgerschap verwijst het bijvoeglijk naamwoord ‘democratisch’ vooral naar het feit dat het *burgerschap gebaseerd is op de beginselen en waarden van de mensenrechten, respect voor de menselijke waardigheid, pluralisme, culturele diversiteit en gerechtigheid*.

Diversiteit

Diversiteit impliceert dat van tolerantie overgestapt wordt naar het *oprecht respecteren en waarderen van verschillen*. Diversiteit is van centraal belang voor pluralisme en een multiculturele samenleving. Daarom is diversiteit een *hoeksteen van de vorming voor democratisch burgerschap*.

In de vorming voor democratisch burgerschap moet dan ook nagegaan kunnen worden wat bepaalde denkbeelden inhouden en moeten vraagtekens kunnen worden gezet bij vooroordelen en stereotypen. Ook moet vorming voor democratisch burgerschap ertoe leiden dat *verschillen* in de plaatselijke, nationale, regionale

en internationale gemeenschap gewaardeerd en positief opgenomen worden.

Economische en sociale rechten

Economische en sociale rechten hebben in hoofdzaak te maken met de omstandigheden waardoor *mensen zich volledig kunnen ontplooien en een behoorlijke levensstandaard wordt bereikt*.

De naleving van deze rechten, die vaak als de ‘tweede generatie’ mensenrechten worden aangeduid, is vrij moeilijk te garanderen, aangezien deze rechten afhankelijk worden geacht van de beschikbare middelen. Onder de economische en sociale rechten vallen het recht op werk, het recht op onderwijs, het recht op vrije tijd en het recht op een behoorlijke levensstandaard.

De economische en sociale rechten zijn vastgelegd in het Internationaal Verdrag inzake Economische, Sociale en Culturele Rechten, dat in 1966 door de Algemene Vergadering van de Verenigde Naties aangenomen is.

Vorming voor democratisch burgerschap

Vorming voor democratisch burgerschap is ontstaan uit meer traditionele programma's, zoals maatschappelijke vorming en maatschappijleer. In de benadering die bij vorming voor democratisch burgerschap gehanteerd wordt, *wordt de nadruk gelegd op het opdoen van persoonlijke ervaring* en het zoeken naar werkwijzen die *bevorderlijk zijn voor de ontwikkeling van gemeenschappen die naar oprechte betrekkingen streven*. Vorming voor democratisch burgerschap heeft te maken met het afzonderlijke individu en met zijn of haar betrekkingen met anderen, met de ontwikkeling van een eigen identiteit en de identiteit van de gemeenschap, en met de omstandigheden waarin mensen samen met anderen leven, om maar een paar dingen te noemen.

Een van de fundamentele doelstellingen van vorming voor democratisch burgerschap is *het bevorderen van een cultuur van democratie en mensenrechten*, een cultuur waarin mensen de mogelijkheid hebben om gezamenlijk aan de vorming van gemeenschappen te werken. Vorming voor democratisch burgerschap beoogt dan ook de maatschappelijke samenhang, het onderlinge begrip en de solidariteit te versterken.

Als vormingsinitiatief is vorming voor democratisch burgerschap *op alle mensen gericht*, ongeacht hun leeftijd of de rol die ze in de maatschappij spelen. Vorming voor democratisch burgerschap is

dan ook zeker niet alleen een zaak voor scholen, hoewel de school wel de eerste instantie is waar vorming voor democratisch burgerschap gestalte krijgt. Vorming voor democratisch burgerschap moet gezien worden als een *proces van levenslang leren*. Doelstellingen daarbij zijn:

*participatie,
partnerschap,
maatschappelijke samenhang,
toegankelijkheid,
rechtvaardigheid,
aansprakelijkheid en
solidariteit.*

Bij vorming voor democratisch burgerschap gaat het dan ook om een bottom-up-benadering, bestaande uit een reeks werkwijzen en activiteiten die *leerlingen, jongeren en volwassenen helpen om actief te participeren en verantwoordelijkheid te nemen in de besluitvormingsprocessen in de gemeenschappen waarvan ze deel uitmaken*. Participatie is de sleutel voor de bevordering en versterking van een democratische cultuur, die gegrondvest is op besef en engagement voor belangrijke gemeenschappelijke waarden, zoals mensenrechten, persoonlijke vrijheden, gelijkheid en gerechtigheid.

Belangrijk bij de vorming voor democratisch burgerschap is dat gedurende het hele leven in een heel breed scala aan formele en niet-formele onderwijs- en leeromgevingen mogelijkheden worden geboden, waardoor mensen *kennis, waarden en vaardigheden kunnen opdoen, toepassen en doorgeven* die verband houden met democratische beginselen en procedures.

Gelijkheid

Met het ‘begrip’ gelijkheid wordt aangegeven dat *iedereen ongeacht leeftijd, sekse, gender, godsdienst, etnische afkomst, enzovoorts dezelfde rechten heeft*.

De preambule van de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens begint als volgt: ‘Overwegende, dat erkenning van de inherente waardigheid en van de gelijke en onvervreembare rechten van alle leden van de mensengemeenschap grondslag is voor de vrijheid, gerechtigheid en vrede in de wereld.’

Het begrip ‘burgerschap’ kan niet los worden gezien van gelijkheidsvraagstukken. Bestaande ongelijkheden in of tussen samenlevingen staan een doeltreffend burgerschap in de weg. De

gelijkheidsgedachte neemt in de *vorming voor democratisch burgerschap dan ook een centrale plaats in*. Zo bezien moet in de vorming voor democratisch burgerschap aandacht worden besteed aan gelijkheidsvraagstukken en moeten *mensen in staat worden gesteld om zich tegen alle vormen van discriminatie te weren*.

Mensenrechten

Mensenrechten hebben niet alleen te maken met de *mogelijkheid voor mensen om zichzelf volledig te kunnen ontplooien* en met hun betrekkingen met andere mensen, maar ook met *de schriftelijk vastgelegde verantwoordelijkheden van de staat ten opzichte van zijn mensen*.

Belangrijke documenten op het gebied van de mensenrechten zijn de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens, het Europees Verdrag voor de mensenrechten en het Verdrag over de rechten van het kind.

Van oudsher worden de mensenrechten in categorieën onderverdeeld, namelijk in *burgerrechten, politieke rechten, sociale rechten, economische rechten en culturele rechten*. Deze categorieën worden vaak met een bepaald tijdvak geassocieerd. De burgerrechten en politieke rechten worden als mensenrechten van de ‘eerste generatie’ beschouwd, waarna de sociale en economische rechten van de ‘tweede generatie’ volgden. De culturele rechten en het recht op ontwikkeling worden tot de ‘derde generatie’ gerekend.

Hoewel het categoriseren van mensenrechten stellig zinvol is, *beoogt vorming voor democratisch burgerschap een allesomvattende visie op de mensenrechten te bevorderen*. In de vorming voor democratisch burgerschap krijgen alle categorieën burgerrechten, politieke rechten, sociale rechten, economische rechten en culturele rechten allemaal evenveel gewicht. Vorming voor democratisch burgerschap tracht dus in te gaan tegen de trend die ervan uitgaat dat bepaalde rechten belangrijker zijn dan andere.

Daarnaast is het ook belangrijk dat men beseft dat mensenrechten van oudsher geassocieerd worden met de staat en met de betrekkingen die tussen de staat en de mensen bestaan en *dat in de taal van de mensenrechten, die in het kader van de vorming voor democratisch burgerschap gehanteerd wordt, steeds meer nadruk wordt gelegd op de rechten van ‘groepen’ of ‘volkeren’*. Voor de *ontwikkeling van het begrip zelf* en voor de ontwikkeling van plaatselijke, nationale en regionale gemeenschappen is het van

groot belang dat deze gedachte in de vorming voor democratisch burgerschap ingang vindt.

DEEL II: Processen en werkwijzen

Bij vorming voor democratisch burgerschap gaat het om een vormingsproces. Het streven is om tot 'best practice' te komen en daarvoor wordt een bepaald ethos als uitgangspunt genomen. In de praktijk wordt gebruik gemaakt van een heel scala aan uiteenlopende methoden. Hieronder wordt geenszins een volledige lijst van termen gegeven, maar eerder een inleiding over dat wat bij de vorming voor democratisch burgerschap een centrale plaats inneemt. Aan de orde komen:

- Handelen
- Actief leren
- Coöperatief leren
- Kritisch analyseren
- Curriculumontwikkeling
- Evalueren
- De lerende als middelpunt
- Levenslang leren
- Reflecteren
- Onderzoek
- Opleidingen voor onderwijsgevenden en anderen die op educatief gebied werkzaam zijn

Handelen

De plaats die in het kader van de vorming voor democratisch burgerschap aan het handelen wordt toegekend, is van *cruciaal belang voor de ontwikkeling van een actief burgerschap*. Degenen die leren, moeten in het leerproces de mogelijkheid hebben om het niet bij de cognitieve dimensie van het leren te laten maar om ook *gebruik te maken van de eigen vaardigheden en/of zich nieuwe vaardigheden eigen te maken*.

Handelen heeft evenwel ook een cognitieve dimensie. Handelen wordt namelijk geschraagd door het beeld dat iemand heeft over dat wat er gebeurt. Vervolgens denkt hij of zij na over dat wat gedaan is, waardoor de handeling voor de persoon in kwestie meer betekenis krijgt. In het kader van de vorming voor democratisch burgerschap is het handelen *een onderdeel van het hele proces* en niet iets wat in een afzonderlijke activiteit van de vorming voor democratisch burgerschap plaatsvindt.

Bij het handelen kan een *groot aantal uiteenlopende niveaus* betrokken zijn, namelijk de leeromgeving, instellingen en de plaatselijke gemeenschap. Ook kan het handelen op veranderingen in de wereld gericht zijn.

Actief leren

Actief leren kan beschreven worden als een proces van '*leren door doen*'. Het gaat om een leerproces, waarbij *de lerende actief bij het leren betrokken is en niet zozeer alleen maar passief kennis aangedragen krijgt*. Mensen of groepen leren beter, als ze actief bij het eigen leren betrokken zijn.

Actief leren vereist verschillende benaderingen en onderwijsmethoden. De verkozen methoden moeten *de lerende in staat stellen om na te denken, te handelen en te reflecteren over het eigen handelen*. Actief leren dat al die drie dimensies omvat, is op de hele mens gericht.

Brainstorming, rollenspelen, debatten, discussies en projectwerk worden *tot de methoden voor actief leren in het kader van de vorming voor democratisch burgerschap* gerekend.

Coöperatief leren

Coöperatief leren heeft te maken met *het leren van en met anderen*. Het begrip verwijst naar sociale en interactieve vormen van leren, waarin *groepsprocessen centraal staan*. Coöperatief leren biedt mensen de mogelijkheid om samen door werk aan gezamenlijke projecten te leren. Door coöperatief leren kunnen mensen ertoe gebracht worden om samen problemen aan te pakken, om na te denken en om hun ideeën beter onder woorden te brengen. Het is duidelijk dat coöperatief leren een plaats in de vorming voor democratisch burgerschap toekomt, aangezien *het in de vorming voor democratisch burgerschap zelf om de vorming van burgers gaat die gezamenlijk met anderen leven*.

Door activiteiten in de vorming voor democratisch burgerschap die op coöperatief leren gericht zijn, wordt individueel leren en collectief leren met elkaar in evenwicht gebracht. Coöperatief leren houdt niet in dat er een eind komt aan het individuele leren. Er is persoonlijk denk- en projectwerk nodig en als *aanvulling* kan daarbij gebruik worden gemaakt van computers. Ook kan bij activiteiten die op coöperatieve leerprocessen stoelen met netwerkbenaderingen worden gewerkt (*jumelages, on-line contacten tussen scholen, enzovoorts*).

Kritisch analyseren

Kritisch analyseren is een proces, waarin *de lerende ertoe gebracht wordt om zijn of haar kritisch denkvermogen te ontwikkelen en in te zetten en daarbij de nodige ondersteuning krijgt*.

Bij kritisch denkvermogen gaat het om het vermogen om te onderzoeken, te interpreteren, te presenteren en te reflecteren. Dit impliceert dat iemand zich een mening over iets kan vormen, die mening kan verwoorden en zo nodig kan bijstellen. Kritisch analyseren impliceert dat mensen het niet bij simpele verklaringen laten, maar *vraagstukken in hun hele complexiteit bekijken*.

Kritisch analyseren is een *onlosmakelijk onderdeel van het proces waarbij een kritisch maatschappelijk bewustzijn wordt ontwikkeld*. Als zodanig speelt kritisch analyseren een fundamentele rol in de vorming voor democratisch burgerschap. Kritisch analyseren impliceert dat er voortdurend een analyse wordt gemaakt van de hedendaagse maatschappij en van de maatschappelijke krachten die onze maatschappij gestalte geven.

Media-analyses, debatten, projectwerkzaamheden, enzovoorts behoren tot de methoden die steun kunnen bieden bij het kritisch analyseren.

Curriculum-ontwikkeling

Curriculumontwikkeling vindt in *alle onderwijsomgevingen* plaats. Het kan beschouwd worden als een *proces*, waarbij vragen als ‘wat willen we mensen laten leren?’ en ‘hoe ondersteunen we het leerproces?’ *vertaald worden in praktische processen en werkwijzen die gehanteerd worden door al degenen die op onderwijsgebied werkzaam zijn*.

Voor het ontwikkelen van een curriculum moet altijd de bereidheid aanwezig zijn om een *raamwerk voor het leren* tot stand te brengen, dat inspeelt op dat waaraan de lerende behoefte heeft. Dit geldt zowel voor de klas op school, als voor een instelling voor volwasseneneducatie of een nationaal orgaan voor curriculumontwikkeling.

Idealiter moet helemaal los van de vraag om welke onderwijsomgeving het gaat ook de bereidheid tot *voortdurende herziening en wijziging* van het curriculum aanwezig zijn, daar er steeds nieuwe ideeën bijkomen over de manier waarop mensen democratisch burgerschap bijgebracht moeten krijgen en zich democratisch burgerschap eigen moeten maken.

Evalueren

Evalueren is een proces, *waarin nagedacht wordt over iets dat gedaan is en de bereidheid tot verandering aanwezig is*. Evalueren is niet hetzelfde als beoordelen. Het gaat niet alleen om

dat wat gebeurd is, maar ook om de vraag *wat er beter kan worden gedaan*. Evalueren is een proces, waarbij nagedacht en gehandeld wordt.

Evalueren is een activiteit die de vorm van een proces heeft. Het kan daarbij onder andere om het formuleren van doelstellingen, het selecteren van deelnemers, en het verzamelen, analyseren en verspreiden van gegevens gaan.

Voor de ontwikkeling van het vormingsproces dat zich in het kader van de vorming voor democratisch burgerschap voltrekt, zijn evaluaties van cruciaal belang. Bekeken moet worden wat er *op alle niveaus* gebeurt, van de klas of leeromgeving tot aan het hoogste niveau waarop beleidswerkzaamheden plaatsvinden toe. Daarnaast dient ook de **wil tot het bevorderen van ‘best practice’** aanwezig te zijn.

De lerende als middelpunt

Bij een aanpak waarin de lerende het middelpunt vormt (‘learner centred’) *is de centrale plaats in het leerproces weggelegd voor de inspanningen van de lerende om dingen te begrijpen*. De lerende staat centraal. Uitgangspunt voor het leerproces is *de eigen ervaring* van de man of vrouw die leert.

In een curriculum voor de vorming voor democratisch burgerschap moet dan ook de nadruk liggen op de hele lerende mens. *Er moet worden ingespeeld op dat wat hem of haar als individu*, als werkende mens en als burger *bezighoudt*. Bij de ontwikkeling van curricula voor de vorming voor democratisch burgerschap dient daarom rekening gehouden te worden met het geheel eigen karakter van iedere leeromgeving.

Levenslang leren

Met het begrip levenslang leren wordt gezegd dat ieder mens *voortdurend leert*. De grote betekenis van levenslang leren voor de vorming voor democratisch burgerschap houdt verband met het feit dat deze vorming niet alleen aan de school kan worden overgelaten. Vorming voor democratisch burgerschap is een veelomvattende taak, waarbij een *heel scala aan formele en niet-formele onderwijsomgevingen* betrokken is.

Levenslang leren *vereist een allesomvattende aanpak*. Levenslang leren vindt op allerlei verschillende plaatsen plaats, waaronder de arbeidsplaats en de plaatselijke gemeenschap. Mogelijkheden om

levenslang te leren moeten openstaan voor alle mensen en groepen in de samenleving, zoals mensen en groepen bij de media, de politie, in de gezondheidszorg, enzovoorts.

Het ontwikkelen van een doeltreffend programma voor levenslang leren vereist *coördinatie en samenwerking* van alle relevante instellingen en organisaties op alle niveaus.

Reflecteren

Reflecteren is *een proces waarin een individu of een groep op actieve wijze nadenkt over dat wat er gebeurd is*. Reflecteren is een onderdeel van het streven naar reflectief leren en handelen.

Procesmatig bezien stimuleert vorming voor democratisch burgerschap het reflectieve leren. *Door te reflecteren krijgt het handelen zin en omgekeerd*. Zonder reflectieve activiteiten heeft de lerende niet echt de kans om te begrijpen wat de bedoeling is.

Onder de categorie reflectieve activiteiten vallen onder andere *het bijhouden van dagboeken en het discussiëren in kleine groepen* over dat wat er gebeurd is of over dat wat geleerd is.

Onderzoek

Onderzoek heeft te maken met *leren en ontdekken*. Bij onderzoek gaat het om een proces waarin vragen of ideeën onderzocht, geanalyseerd en met elkaar bediscussieerd worden. Er bestaan vele vormen en benaderingen voor onderzoek in het algemeen en op het gebied van de vorming voor democratisch burgerschap in het bijzonder.

Door onderzoek kan *meer kennis over het leerproces* worden verworven. Door onderzoek krijgt men *inzicht in en informatie over de belangrijkste begrippen en ideeën*, die voor de ontwikkeling van de curricula in de lidstaten van nut kunnen zijn. Onderzoek kan ook *ondersteuning bieden bij de evaluaties*, in die zin dat onderzocht wordt hoe momenteel te werk wordt gegaan, wat goed werkt en wat nog beter zou kunnen werken. Onderzoek kan ook *bevorderlijk zijn voor democratische werkwijzen*, aangezien de meningen en ideeën over het leven van degenen die leren bestudeerd en gedocumenteerd worden.

**Opleidingen
voor
onderwijs-
geevenden en
anderen die op
educatief
gebied
werkzaam zijn**

Onder opleidingen voor onderwijsgeevenden en anderen die op educatief gebied werkzaam zijn, worden in het algemeen de *initiële opleidingen en professionele ontwikkeling van alle op educatief gebied werkzame mensen* verstaan.

Opleidingen voor onderwijsgeevenden en anderen die op educatief gebied werkzaam zijn, zijn het antwoord op *de behoefte aan een groep deskundige mensen* die met de processen en werkwijzen op het gebied van de vorming voor democratisch burgerschap willen werken. Het gaat hier dan ook om een essentieel onderdeel van het beleid dat op de vorming voor democratisch burgerschap gericht is.

Door vorming voor democratisch burgerschap komt de traditionele rol van mensen die *'kennis overdragen' op losse schroeven te staan. Zij maken plaats voor mensen 'die leren mogelijk maken'*. Er ontstaat bijgevolg behoefte aan andere opleidingsmodellen, waarin tal van mogelijkheden aanwezig zijn om gedurende de hele loopbaan aanvullende scholing te volgen.

DEEL III: Resultaten

De resultaten van vorming voor democratisch burgerschap hebben te maken met inzicht (cognitieve resultaten), attitudes (affectieve resultaten) en gedrag (pragmatische resultaten), die bij de afzonderlijke lerende tot ontwikkeling moeten worden gebracht. De resultaten houden tevens verband met dat wat meer in het algemeen in de maatschappij moet worden bereikt. Aan de orde komen:

- Affectieve resultaten
- Cognitieve resultaten
- Participatie
- Positieve vrede
- Pragmatische resultaten of resultaten op het niveau van het handelen
- Verantwoordelijkheid
- Maatschappelijke samenhang
- Solidariteit
- Duurzame ontwikkeling

Affectieve resultaten

Affectieve resultaten hebben te maken met het feit dat het beeld dat mensen van zichzelf en anderen hebben, gerelateerd is aan bepaalde waarden.

De waarden van mensen zijn veranderbaar. Waarden kunnen invloed uitoefenen op de besluiten die mensen nemen. Ze maken keuzes mogelijk en bieden hulp, wanneer mensen gestalte willen geven aan hun omgeving. Gezien het feit dat waarden veranderen, is het tot ontwikkeling brengen van waarden en gedrag dan ook een van de belangrijkste resultaten waarnaar in de vorming voor democratisch burgerschap gestreefd wordt.

Bij de vorming voor democratisch burgerschap gaat bijzondere aandacht uit naar die waarden waarop *de democratie en de mensenrechten berusten*. Daaronder vallen het respecteren van de eigen persoon en anderen, het vermogen om te luisteren en het vermogen om conflicten vreedzaam op te lossen.

Cognitieve Resultaten

De term *cognitie wordt in het algemeen geassocieerd met inzicht en inhoudelijke kennis*. In het kader van de vorming voor democratisch burgerschap gaat het in het algemeen om drie soorten kennis is, namelijk kennis over, kennis van, en knowhow ofwel kennis van de manier waarop.

Het is van belang dat geleerd wordt *welke regels in een gemeenschap gelden, hoe die regels ontstaan zijn, waar ze oorspronkelijk vandaan komen en wat het doel ervan is*. Het is tevens belangrijk dat geleerd wordt *op wat voor verschillende niveaus in een samenleving macht wordt uitgeoefend, hoe overheidsinstellingen werken*, wat de mensenrechten inhouden, enzovoorts.

Kennis ‘over’ een democratische samenleving vereist echter ook dat *mensen begrijpen hoe ‘de wereld’ in elkaar zit*. Daarbij dient in het oog te worden gehouden dat de wereld constant verandert. Om actief in de maatschappij te kunnen participeren, moet men bijvoorbeeld weet hebben van de *belangrijkste discussies die in onze tijd gevoerd worden*. Wat wordt onder culturele rechten verstaan? Wat verstaan we onder verantwoordelijkheid?

Bij ‘*knowhow*’ of *kennis van de manier waarop gaat het weer om een andere vorm van kennis*. Wat is bijvoorbeeld bepalend voor een discussie? Welke belangrijke stappen worden in democratische processen gezet? Dit soort kennis houdt onlosmakelijk verband met het deelgebied van de pragmatische resultaten (vaardigheden).

Participatie

Participatie impliceert dat *er voor gezorgd wordt dat een ieder zijn of haar plaats in de maatschappij kan innemen en op wat voor niveau dan ook een bijdrage kan leveren aan de ontwikkeling van de maatschappij*.

Participatie is cruciaal voor de stabiliteit van een democratie en impliceert betrokkenheid van mensen bij publieke besluitvormingsprocessen, wat een van de grondrechten van ieder mens is.

Participatie is een *bepalend kenmerk van de vorming voor democratisch burgerschap*. Participatie in al dat wat op verschillende niveaus in een gemeenschap gebeurt, hangt af van *de bereidheid en het vermogen om zich tezamen met anderen te engageren*, zich over de grenzen van de eigen gemeenschap heen in te zetten en eraan te werken dat mensen en bestaande instellingen bij elkaar komen. Mensen leren door participatie hoe ze kunnen participeren en niet zozeer door lessen over participatie.

Vorming voor democratisch burgerschap heeft dan ook alles te maken met het bieden van *participatiemogelijkheden, het*

bijbrengen van participatievaardigheden en het wegnemen van belemmeringen voor participatie.

Positieve vrede

Positieve vrede is de term voor *een situatie waarin een gemeenschap ernaar streeft om de vrede te bevorderen en de belemmeringen voor vrede weg te nemen*. Positieve vrede impliceert dat men zich inzet voor sociale rechtvaardigheid. Het idee dat vrede de afwezigheid van angst, geweld en oorlog is, wordt hier dus losgelaten.

In positieve vrede ligt de verplichting besloten om naar *geweldloze oplossingen voor conflicten te zoeken*. In dit kader wordt het vermogen van mensen en groepen gestimuleerd om conflicten zonder geweld op te lossen en maatschappelijke problemen op constructieve wijze aan te pakken.

Voor degenen die op het gebied van de vorming voor democratisch burgerschap werkzaam zijn, impliceert positieve vrede ook het bevorderen van democratische processen in de klas, het aan de orde stellen van vraagstukken rond macht en misbruik van macht, en het voortdurend stimuleren van het vermogen om te luisteren, een constructieve dialoog aan te gaan en conflicten tot een oplossing te brengen.

Pragmatische resultaten ofwel resultaten op het niveau van het handelen

Pragmatische resultaten ofwel resultaten op het niveau van het handelen hebben te maken met het idee dat *er verbetering moet worden gebracht in het vermogen van mensen om initiatieven te nemen en verantwoordelijkheid voor de samenleving op zich te nemen*. Het gaat hier om het vermogen waardoor een ieder een actieve rol in de gemeenschap kan spelen en door betrokkenheid bij de aangelegenheden van de gemeenschap en het oplossen van problemen een bijdrage kan leveren aan het leven van de gemeenschap.

In de vorming voor democratisch burgerschap wordt duidelijk erkend dat kennis, attitudes en waarden alleen betekenis hebben in het persoonlijke en sociale leven van alledag en dan ook gestalte krijgen in het *vermogen van mensen om te handelen*. Daaronder valt het vermogen om met anderen te leven en te werken, om samen te werken, om zich samen met anderen voor iets in te zetten, om zonder geweld conflicten op te lossen en om aan discussies in de maatschappij deel te nemen.

Verantwoor- delijkheid

Het begrip ‘verantwoordelijkheid’ verwijst naar *het vermogen om een “antwoord” te geven op dat wat van je gevraagd wordt, d.w.z. om het verantwoordelijk willen zijn voor anderen en voor jezelf.*

Verantwoordelijkheid kan als *antwoord op de individualisering en versplintering in onze maatschappijen* worden gezien. Door verantwoordelijkheid wordt aan het samenleven van mensen een nieuwe morele basis gegeven. Verantwoordelijkheid *mag echter niet - en vooral vanuit educatief oogpunt niet - gereduceerd worden tot het idee dat men zich dient te conformeren.*

Verantwoordelijkheid is een doorlopende lijn, die op macroniveau bij de regering begint en op microniveau bij de mensen eindigt. Hiermee wordt gezegd dat er tussen die beide niveaus grote aantallen spelers zijn die allemaal een rol te spelen hebben. Ook wordt hiermee gezegd dat er een ruimte is tussen het plaatselijke niveau en het mondiale niveau. Verantwoordelijkheid voor het plaatselijke niveau kan bijvoorbeeld niet worden bevorderd ten koste van de verantwoordelijkheid voor de wereld en omgekeerd.

Verantwoordelijkheid in een democratische omgeving impliceert dat mensen de democratie gestalte geven. De gang naar de stembus is daarbij niet voldoende. Het gaat hier om betrokkenheid bij het democratische proces op alle niveaus, d.w.z. om het discussiëren, het bestrijden van vooroordelen, het aanpakken van ongelijkheid en het meewerken aan de ontwikkeling van de maatschappij.

In de praktijk van de democratie heeft verantwoordelijkheid te maken met het vermogen om *anderen de erkenning te geven die ze verdienen en met de wil en vaardigheden om hen te behandelen als mensen met bepaalde rechten.* Verantwoordelijkheid heeft voorts ook te maken met het bevorderen van het besef dat we door ons handelen de voorwaarden kunnen scheppen waarin we ons volledig als mens zullen kunnen ontplooiën.

Maatschap- pelijke samenhang

De term maatschappelijke samenhang geeft een ‘beeld van een samenleving’ die *zich ertoe verplicht voelt om tot positieve betrekkingen tussen mensen te komen.* Het gaat hier om het gevoel erbij te horen, om het welzijn van mensen en om het welzijn van de gemeenschap.

In de term ligt de verplichting besloten dat *voortdurend aan een verbetering van de levenskwaliteit van de leden van de*

samenleving wordt gewerkt en dat daartoe de belemmeringen en oorzaken van scheidslijnen in de samenleving worden weggenomen.

*Deze term, die samenhangt met het idee van positieve vrede, komt zeer vaak in documenten van de Raad van Europa voor. Maatschappelijke samenhang behoort tot de beweegredenen om vorming voor democratisch burgerschap in te voeren, maar is tegelijkertijd ook een resultaat en doelstelling van de vorming voor democratisch burgerschap. Er wordt van uitgegaan dat vorming voor democratisch burgerschap **een bijdrage levert aan de maatschappelijke samenhang**, doordat in het kader van de vorming voor democratisch burgerschap het respect voor de mensenrechten en het afzien van geweld bevorderd wordt.*

Solidariteit

Solidariteit heeft in tal van opzichten te maken met *het vermogen van mensen om verder te kijken dan de eigen kleine wereld, te erkennen dat ook anderen rechten hebben en zich voor de rechten van anderen in te zetten.*

Solidariteit is een van de belangrijkste doelstellingen van de vorming voor democratisch burgerschap, in die zin dat in het kader van de vorming voor democratisch burgerschap getracht wordt om mensen een zekere hoeveelheid kennis, vaardigheden en waarden mee te geven, waardoor ze *de gemeenschappelijke dimensie van hun leven* gestalte kunnen geven.

Daden van solidariteit houden nauw verband met het eerder beschreven handelen. *Solidariteit heeft evenwel niet alleen met bepaald gedrag te maken, maar ook met een bepaalde instelling.*

Duurzame ontwikkeling

Duurzame ontwikkeling is een *belangrijke doelstelling* van de vorming voor democratisch burgerschap. Duurzame ontwikkeling houdt in dat er bij plaatselijke en mondiale ontwikkelingsprocessen een evenwicht moet worden bereikt tussen sociale ontwikkeling, ontwikkeling van het milieu en economische ontwikkeling.

In de vorming voor democratisch burgerschap wordt er dan ook aan gewerkt dat mensen zich achter het beginsel van duurzame ontwikkeling scharen. Hiertoe wordt *meer inzicht gegeven in dat wat ontwikkeling inhoudt* en worden tevens de *waarden en vaardigheden* aangedragen *die mensen nodig hebben* om met elkaar aan een duurzame toekomst te werken.

Bibliografie

Audigier, F., 2000, **Basic Concepts and Core Competencies for Education for Democratic Citizenship**, DGIV/EDU/CIT (2000) 23, Council of Europe, Strasbourg.

Belanger, P., 2001, **Education for Democratic Citizenship: Methods, Practices and Strategies**, Report, Council of Europe, Strasbourg, ISBN 92 871 4509 1.

Bîrzéa, C. 2000, **Project on Education for Democratic Citizenship: A Life-Long Learning Perspective**, DGIV/EDU/CIT (2000) 21, Council of Europe, Strasbourg.

Carey, L. & Forrester, K. 2000, **Sites of Citizenship: Empowerment, Participation and Partnerships**, DECS/EDU/CIT (99) 62, Council of Europe, Strasbourg,

Council of Europe, 2000, **Education for Democratic Citizenship, Teacher Training Courses 1992-1997**, DECS/CIT (98) 53, Council of Europe, Strasbourg.

Council of Europe, 2000, **Sites of Citizenship Brochure**, Council of Europe, Strasbourg

Council of Europe, 2001, **Responsibility: From Principles To Practice**, Report, Council of Europe, Strasbourg, ISBN 92 871 4511 3.

Council of Europe, **Remembrance and Citizenship: From Places to Projects**. Seminar Report, 2000, Council of Europe, Strasbourg, ISBN 92 871 3981 4.

Duerr, K., Spajic-Vkras, V., and Ferreira Martins, I. 2000, **Strategies for Learning Democratic Citizenship**, DECS/EDU/CIT (2000) 16, Council of Europe, Strasbourg

Forrester, K., **Project on 'Education for Democratic Citizenship', Final Conference Report**, 2000, DGIV/EDU/CIT (2000) 41, Council of Europe, Strasbourg.

McCarthy, S. 2000, **Youth Cultures, Lifestyles and Citizenship**, Council of Europe, Strasbourg, ISBN 92 871 3985 7.

O'Shea, K., 2002, **Education for democratic Citizenship: Policies and Regulatory Frameworks**, Report, Council of Europe, Strasbourg, ISBN 92 871 4949 6.

Rus, C. 2001, **Education for Democratic Citizenship and Management of Diversity : Project and Policy Development in Southeast Europe**, DGIV/EDU/CIT (2001) 28, Council of Europe, Strasbourg.

Taylor, M. 2002, **Critical Approach to the Media in Civic Education**, Council of Europe, Strasbourg, ISBN 92 871 4546 6.

